

Göran Ekberg

»Nähr Almogen komme i mårgon tillsammans at dher kundhe blifua onth utaff« – ett bergsmannauppror i Söderbärke på 1610-talet

Det är december månad 1613. På Väster Silvbergs gård i Norrbärke socken sitter fyra knektar fängslade i kistan. En råkall kyla tränger in i det oeldade utrymmet och sannolikt är männen ordentligt frusna. Järnen som smeden har slagit fast runt vrister och handleder är iskalla och leder in ännu mer kyla i kroppen. Männen är sannolikt också livrädda. Det har nämligen sagts att de ska avrättas efter den rättegång som ska hållas här den femtonde december. Så har redan skett med ett antal knektar uppe vid Stora Kopparberget. Anledningen är det myteri de gjort från sitt regemente i Ryssland.

Två månader tidigare hade de fyra knektarna tillsammans med några hundra andra dalaknektar lämnat sin hembygd och samlats i Stockholm för att under befäl av Jesper Andersson Cruus gå ut i krig mot ryssen. De hade utan bekymmer tagit sig över till den finska skärgården där de i väntan på pengar från Åbo legat stilla några dagar. Därefter hade de seglat in

i Finska viken och fram till Nyen skans. Här ankrade fartygen upp ute på redden och debarkeringen skedde med mindre båtar. Tanken var att man från Nyen skulle göra utfall in i Ryssland i riktning mot Novgorod. Tämmligen snart började soldaterna att bli missnöjda. Den utlovade legan uteblev och utspisningen var så undermålig att knektarna led av hunger. Eftersom en lång kall vinter väntade med begränsade möjligheter att fylla på förråden gjorde därför en stor del av manskapet myteri och återvände till Sverige och sina hemsocknar.

Konungen agerade bestämt och resolut när han fick besked om myteriet. Knektarna skulle omedelbart fängslas och var tionde skulle upphängas. Fogdarna i Dalarna letade upp de hemvändande knektarna och vid, vad som synes ha varit summariska rättegångar dömdes ett antal av dem till döden i Falun och Hedemora. Det kungliga brevet hade åsidosatt den normala rättegångsordningen och bland

Bergsmän vid Falu gruva. Detalj ur Hans Ranies karta över Falu gruva från 1683.

bergsmännen spreds en oro att söner och släktingar skulle avrättas utan en rättslig prövning.

Bergsmännen kallas till ting

Den 10 december 1613 kom kammar skrivaren Mats Salomonsson tillsammans med befälningssmannen Petter van Benningen till Väster Silvbergs gård i Norrbärke socken. Häradsrätternas höstting skulle hållas men framför allt skulle de fyra fasttagna knektarna undergå rättegång. Mats skrev ut sedlar för samman kallande av allmogen i omgivande sock-

nar. Allmogen i Grangärde var kallade till Väster Silvbergs gård den 15 december. Övriga ting skulle hållas i respektive socken, Norrbärke den 16:e, Söderbärke 18:e och i Gamla Norberg den 20 december. Det sändes även ett brev till krigsöversten vid Öster- och Västerdalarna, Jakob Thomasson, att han tillsammans med några befälspersoner skulle infinna sig den 15 december då knektarna skulle stå för rätten vid kungsgården. Slutligen kallades även fogden Lasse Hansson samt lagläsaren Albrekt Hansson. Det visade sig dock att den senare inte kunde infinna sig då

han bevistade andra samtidiga ting.

När allmogen i Grangärde fick veta att lagläsaren inte kunde komma till tinget beslöt man sig för att inte närvara. Kanske hade man större tilltro till Albrekt Hansson som rättvis domare än till Petter van Benningen. Den förre en aktad och kunnig häradshövding och den senare känd som en grym och tyrannisk fogde. Att knektarna skulle få en rättvis rättegång ansågs mindre troligt. I socknarna spreds ett rykte om hur Petter van Benningen utan pardon skulle avrätta myteristerna. Söderbärkes bergsmän samlades för att gå till Väster Silvergs gård och den 14 december övernattade de i Norrbärke. Flera bergsmän från Norrbärke anslöt och den 15:e gick man gemensamt till tingsplatsen vid Väster Silvbergs gård. Petter van Benningen var förvarnad. Den förre, nu avsatte, fogden vid Väster Silvberg, Peder Andersson var svåger till Petter van Benningen. Han och hustrun hade hört rykten om hur allmogen sammangaddade sig för att befria de fångslade knektarna. De berättade för Petter »att han skulle wäll wachte sigh och tage sigh till wahre ty der ginge en ondh grunck iblandh almogen, om dhe fångne knechteer som af honom insatte wore i fångzlen, och måtte lätteligen skee at när Almogen komme i mårgon tillsamman at dher kundhe blifua onth utaff«. Ryktet sade att bergsmännen ville hugga honom i småstycken om han hade hunnit avrätta knektarna och om de inte var avrättade skulle bergsmännen befria dem med våld ur fångelset. Stämningen inför tinget var minst sagt laddad.

Eftersom nämndemännen från Grangärde inte hade infunnit sig, beordrade van Benningen Söderbärkes nämndemän att tillsammans med närvarande krigsbefäl att sitta i rätten. Därefter läste han upp

några brev utsända av konungen i vilka meddelades vilket straff de rymda soldaterna skulle få. En av dem, Hede-Lasse som ansågs som en av instiftarna skulle »utan alt uppskoff // hengias efter han hadhe warit stoor ordsak der till at dhe andre rymbde«. Vid detta besked sade bergsmännen att han skulle vara ohängd och tillsammans med de andra lösgivna. En äldre bergsman bad då van Benningen att han skulle släppa fångarna. De övriga menade att »dhe hadhe inthet behoff at bedia honom, han rådher der inthet om, de skole wäll föllie oss hedhan likwäll«. Kanske var Petter van Benningen rädd för folkhopen, de hade tydligt deklarerat att de inte aktade hans ställning. Eller också tog han tillfället i akt och genomförde en list där bergsmännen skulle framstå som upprorsmän. Vid bergsmännens krav på frisläppande gav han omedelbart efter. Knektarna stod i rummet och van Benningen pekade på dem och sade »der hafue i soldaterne och smedhen ähr i smidian, görer som i tröste ahnsuara för H.K.Mt«. Smeden skulle befria knektarna från deras fångsel. Därefter gick van Benningen ut genom dörren och uppsökte konungen.

Med »fulle wärijor«

I Petter van Benningens version av händelsen, den enda kungen fick höra, hade allmogen med våld befriat fångarna. van Benningen berättade att bergsmännen »roterade sig« (i betydelsen sammanvärja) och att de med »fulle wärijor« hade gått till Väster Silvbergs gård. Det var med dessa besked inte svårt att få en kunglig fullmakt och åtta drabanter för att gripa de upproriska bergsmännen. De bergsmän som ansågs ha varit ledande i upproret var Erik (möjligen den Erik Matsson som är omnämnd vid laga ting

i Söderbärke 25 januari 1607) i Vibberbo och Hans Olofsson i Larsbo från Söderbärke socken samt Lars i Bommarsbo och Olof Eriksson i Flatenberg från Norrbärke socken. Fyra av drabanterna sändes för att gripa Erik och Hans och fyra andra, vilka också hade konungens fullmakt med sig, hämtade Olof och Lars.

Gripandena skedde mitt i natten och i Vibberbo agerade Eriks hustru omedelbart. Hon var nämligen dotter till länsmannen Henrik i Näsby och sände därför bud till sin fader för att fråga vad han visste i saken. Henrik hade å sin sida inte delgivits några uppgifter om fångslandet och han hade inte heller fått något bud om skjutshästar. Henrik tyckte att saken var underlig och sände därför ut en budkavle och sammankallade några av bergsmännen för att utröna av vilka skäl drabanterna hade gripit de bägge bergsmännen. Dessa följde nu efter drabanterna och dagen därpå stötte bergsmännen på drabanterna med sina fångar i Norrbärke kyrka. När drabanterna kom ut ur kyrkan frågade man om de hade fullmakt att fångsla Erik och Lars. Till svar fick de att de andra drabanterna hade fullmakten. Utan fullmakt ansågs att de två bergsmännen var oriktigt gripna och därför fritogs fångarna. Drabanterna behandlades väl, de fick rida iväg och blev försedda med både mat, öl och skjutshästar men Petter van Benningens dräng som var med, blev illa slagen och kastad i kistan.

Rannsakingen av denna händelse skedde inte vid häradsrätten. Drabanterna liksom Petter van Benningen var konungens ställföreträdare och upproret sågs därför som ett uppror mot konungen. Ett brott som enligt lag var belagt med dödsstraff. Den 2 februari 1614 var några av de inblandade samt präster från de berörda

socknarna kallade till Örebro slott för att inför riksrådet redogöra för händelsen. Ibland de närvarande fanns Israel Rasmusson från Kolviken, Olof Andersson i Vanbo i Norrbärke, Ambjörn Andersson i Saxe och Mats Matsson i Nor, Söderbärke. Israel var herredagsman och hade tidigare bevistat ett antal riksmöten. Han var därmed van att tala inför de höga herrarna. Israel anförde tre huvudsakliga skäl till att man hade befriat fångarna. För det första hade bergsmännen »emot all gammal och laglig plägesedh« fängslats och bortförts under natten. Dessutom saknade drabanterna den fullmakt som skulle läsas upp för gemene man. För det andra hade ett rykte spritts att Petter van Benningen var vid Boren i Skinnskatteberg och hade skarprättaren med sig för att låta hugga huvudet av bergsmännen den ene efter den andre. Slutligen hänvisade Israel åter till sedvanan att »nähr någre sigh i någon måtto emott höge öfuerheeten förseet hadhe«, hade man möjlighet att försvara sig inför rätta och även skjuta saken till en högre rätt. Av detta kan man förstå att bergsmännen trodde att de fångna skulle avrättas utan rättegång. Men klagomålen mot van Benningen var flera. Under många år hade van Benningen skaffat sig ett rykte som en orättvis och hårdför befallningsman. Han hade varit verksam i bergslagen från slutet av 1590-talet och varit fogde dels i Nora-Linde bergslager och dels vid Falu koppargruva där han till och med hade blivit avsatt på grund av missförhållanden.

Bergsmännen klagar på fogden

Israel Rasmusson berättade även att Petter van Benningen hade låtit hudstryka en ung dräng vid sin gård. Därefter hade han låtit gnida in den blodiga ryggen med

saltlake. Slutligen hade han tvingat drängen att dricka sitt eget blod. Vid ett annat tillfälle hade han låtit klippa håret och skägget av två bergsmän som han kastat i fängelse. De förrymda knektarna hade han försett med skällor när de fördes till sina fängsliga förvar. Till sist beskrevs hur bergsmännen vid åtskilliga tillfällen hade tvingats att frakta Petter van Benningens privata varor, körslor med humle, salt och fisk runt om i bergslagen. Vid ett tillfälle hade Sigfrid Hermanssons söner i Bysala fraktat två åmmor vin i en eka över sjön. Vinden slog omkull ekan och en av sönerna drunknade och den andra kom med stor nöd i land. Petter hade även låtit uppbygga en hammarsmedja som ansågs vara bönderna till stor skada och konungen själv hade liten nytta av densamma. Vid uppbyggnaden hade bergsmännen tvingats göra 14 dagsverken var.

Man kom inte till något avgörande vid riksmötet och i slutet av februari 1614 begav sig Abraham Brahe och Erland Björsson till Skattmansö till Söderbärke för vidare förhör och rannsaking om upploppet. Framför allt ville man ha namn på de som hade initierat oroligheterna. Vid mötet i Örebro hade Petter van Benningen anklagat Lasse i Tolsboda en gammal knekt för att ha uppmanat allmogen att dra till herrgården och befria knektarna. Bergsmännen förklarade nu att det inte alls var så, men att Olof i Tolsboda hade utan onda avsikter sagt »godhe män, står han i brefuet och edher fullmacht så tage honom i Jesu namn«. Lars i Bommarsbo och Olof i Flatenberg som också hade gripits som anstiftare av upploppet berättades ha hamnat i onåd hos van Benningen på grund av att de hade vägrat utföra hans privata körslor och besvärat sig inför överheten.

Peder van Benningens namnteckning.

Bergsmännen berättade vidare varför de hade kommit till Väster Silvbergs gård den 15 december. Dels var det känt att allmogen i Grangärde inte tänkte bevista tinget på grund av Albrekt Hanssons frånvaro. Men allmogen i Norr- och Söderbärke hade också betalat en särskild skatt med anledning av konungens ankomst till Kungsgården och därför bestämde man sig för att gå till Väster Silvbergs gård »och niuta sin utgiordhe giärdh«. Där emot hade man inte haft varken värjor eller andra vapen med sig förutom några knektar vilka hade burit bössor och värjor. Även fogden Lasse Hansson kunde vittna att frisläppandet av knektarna hade skett efter bergsmännens övertalning och att inga hot hade förekommit.

Allmogen erkände att de hade begärt att fångarna skulle befrias men att det skett av menlöshet, enfaldighet och oförstånd. De kunde inte heller neka till att några hade utkastat några föraktliga ord. Allt hade dock skett på grund av att de misstänkte att knektarna skulle avrättas utan rättegång. De påpekade också att Petter van Benningen hade genom sin illfundighet sett till att de genom »öfuerheetens onådher och wredhe wille komma dhem i allsomstörste skadhe och yterste fördärf«.

Vid den här sista rannsakingen står alltså bergsmännen fast vid, och protesterar mot de rättsövergrepp som skett och framför allt över Petter van Benningens intrigerande för att få bergsmännen fällda för upplopp. Det sista dokumentet i samlingen är en försvarsskrift från bergsmännens sida. Det framgår däremot inte vilka straff som utdömdes. Genom protokollen framgår att knektarna redan innan den 22 februari hade återvänt till sina fänikor. Myterianklagelserna var därmed överspelade. Hur det gick för bergsmännen framgår inte av handlingarna i Svea hovrätt. Någras namn förekommer i tiondelängder och årlig ränta vid senare tillfällen och sannolikt kom de undan med böter.

Detta var inte det enda upproret vid denna tid. I Skinnskatteberg hade ett upplopp och hemgång året innan medfört att tre av upprorsmakarna blev dömda till döden samtidigt som sju av dem endast behövde betala böter. Detta upplopp var en följd av ett rykte om att danskarna hade kommit in i Dalarna. Lasse i Silleboda uppbadade ett antal bergsmän för att hämta tillbaka några kläden som han hade lånat ut till Boren som då var kungsgård.

Förutom att bergsmännen hade överfallit fogden och skrivaren hade de också stulit lod och krut från gården. Det berättas att bergsfogden gömde sig på hemlig-huset och skrivaren kröp under ladulogen. Bergsmännen beskyllde också drottningen (änkedrottning Kristina) för att ha orsakat kriget mot danskarna. Dessutom

beskyllde man Petter van Benningen för förräderi. Anklagelserna mot bergsmännen var dels det våld man brukat och dels de äreröriga orden mot överheten.

Upploppet vid Väster Silvberg finns inte beskrivet i någon av tingsrätternas protokoll och upploppet i Skinnskatteberg saknas i hovrättens protokoll. Det är därför inte orimligt att misstänka att oroligheterna dessa år, dels de som var föranledda av knektarnas myteri och dels ett allmänt missnöje med det danska kriget, kan ha haft en större geografisk spridning.

Referenser

Handlingar rörande bergsmännens uppror förekommer uteslutande i Svea hovrätt, Huvudserie [Liber causarem], E VIa:2aa (1615). Här återges skrivelser från fogden Petter van Benningen, skrivaren Mats Salomonsson, undersåtar från Norr- och Söderbärke och Grangärde samt prästerna Henricus Andrea och Thomas Henrici i Norr- och Söderbärke. Dessutom protokoll från rättegången på Örebro slott 1614 med vittnesmål från åtskilliga bergsmän, drabanterna och Petter van Benningen. Slutligen ett protokoll från 22 februari 1614 vid en rannsaking som hölls i Söderbärke.

Vad gäller knektarnas myteri finns en beskrivning i Anton Pihlströms *Kungliga Dalregementets historia I* sidorna 162–169. Dessutom beskrivs Jesper Anderssons uppdrag i följande brev: Riksregistraturet B:120 (1613).